

УДК 81'373.46

ЛІНГВІСТИЧНІ ТЕРМІНИ У «ГРАМАТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ (РУСЬКОЇ) МОВИ» С.СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО ТА Ф.ГАРТНЕРА

Хоча, на думку авторів першого підручника з українського термінознавства, розвиток власне української мовознавчої термінології починається з різного роду граматик 16 століття (1586 р. надрукована граMATИКА у Вільно, 1591 р. – «Адельфотес» у Львові, 1596 р. – граMATИКА Лаврентія Зизанія) [3, с. 48], однак деякі дослідники особливо актуальним вважають питання українського наукового (лінгвістичного) термінотворення у перші десятиліття 20 століття, коли з'явилися перші граMATИЧНІ праці з української мови, в яких зароджувалися й перші спроби вироблення термінологічного апарату, що пізніше вдосконалювався, видозмінюючись та озвичаюючись [1, с. 125]. До низки таких праць належить і книга Степана Смаль-Стоцького та його приятеля, філолога-романіста, професора Чернівецького університету Федора Гартнера «Руська граMATИКА» (пізніші її видання мають назви «ГраMATИКА руської мови», «ГраMATИКА української мови» і назву, задекларовану в заголовку статті), яка вперше побачила світ 1893 року у Львові. Ця граMATИКА побудована на фонетичному правописі, і з її виходом було поставлено крапку над «і», тобто покладено край численним розходженням у поглядах на правопис у Галичині. Вона відіграла визначну роль в утвердженні української мови як у побутовому плані, так і в літературі й науці. Книга двох авторів мала колосальний успіх, на неї позитивно відгукнулися визначні вчені німецькою, французькою, українською та російською мовами.

Автори «ГраMATИКИ української (руської) мови» С.Смаль-Стоцький та Ф.Гартнер зробили великий внесок у розвиток української лінгвістичної термінології. Їх вважають творцями сучасної української граMATИЧНОЇ термінології. Вони розробили теорію терміна, в основу якої покладено внутрішню форму слова й наукове визначення, що закріплюється за відповідною назвою; творчо використали термінологію своїх попередників, закріпили

традицію вживання власних термінів і запозичених, що узвичаїлися українською мовою, ввели у практику граматичної термінології десятки термінів, які з відповідними змінами (або й без змін) стали надбанням української граматичної науки. До групи термінів, уведених в науковий обіг авторами «Граматики», належать: *відмінок, прикметник, дієприслівник, дієіменник, оклик, спосіб, уподібнене, звукові зміни, питайник, окличник, прикладка, теперішність, минушість, будучність, однина, множина* [3, с. 55].

Відомий український мовознавець В.Сімович, даючи оцінку «Граматиці» С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера, відзначав: «У граматиці звернено велику увагу на звучню (тобто фонетику), на звукові закони української мови, при чому підручник підносить на кожному кроці вагу свідомости законів живої мови, усупереч прийнятому до того часу звичаю – розуміти граматику як збірник правил, які треба обов’язково вивчати напам’ять. Коли мати на увазі ще й те, що цей підручник заводив нові граматичні терміни, придумані самим проф. Смаль-Стоцьким або запозичені з інших мов (напр., “однина”, “множина” з сербської граматики), але ж для нашої мови пригідних, – то не диво, що ця граматика, з таким розумінням цього предмету, була незрозуміла для більшости наших педагогів, і, хоч була апробованим підручником для школи, вчителі з неї не вчили...» [5, с. 409].

Підручник української граматики, на думку В.Сімовича, – без перебільшення вважався «єдиною апробованою книжкою для науки української мови в середніх школах у Галичині» [4, с. 35]. І коли поглянути на це видання навіть під кутом вимог і потреб нинішнього дня, то переконаємося, що справді граматика С.Смаль-Стоцького внесла чимало нового у термінологію (замість термінів, витворених на церковнослов’янській мовній базі: *сущник, глагол, приложник, причасник* і т.п.) [2, с. 61]. Про це ж читаємо і в статті В. Сімовича, який зазначає: «Ще два-три слова про технічні терміни. Вони нові, утворені згідно із духом мови; більшість їх уже й прийнялася. Деякі з них, правда, незручні, напр.: *шелестозвук, голосозвук, стан підметний, стан предметний, іменник, заіменники указуючі, теперішність, минушість, будучність* і т.д.), але велика більшість дуже вдатна і її можна прийняти без жадної дискусії (напр.,

дієслова наворотів, започинів, протягов, дієіменник, дієприслівник, спосіб приказовий, звуки проривні, протиснені, однаина, множина)» [4, с. 46].

Метою пропонованої статті є аналіз лінгвістичних термінів, використаних у праці С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера «Граматики української (руської) мови»; встановити співвідношення власне українських та іншомовних термінів і терміносполук у названій праці; виділити спільні й відмінні риси між сучасною системою лінгвістичних термінів та сукупністю мовознавчих термінів, що використовуються авторами «Граматики».

Як уже зазначалося, деякі терміни в названій праці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера збігаються з усталеними сьогодні. До таких належать: *буква, звуки м'які/тверді, склад, наголос, корінь, закінчення, милозвучність*, назви більшості частин мови (*іменник, прикметник, заіменник, числівник, дієслово, прислівник, приіменник*), *відмінок, відмінювання, відміна, правопис, синоніми*, назви числових форм (*однина, множина*), назви більшості розрядів займенників (*особові, зворотний, відносні, неозначені*), *особа, час, спосіб, стан дієслів*, види дієслів (*доконаний і недоконаний*), *дієприкметник, дієприслівник, речення*, назви головних членів речення (*підмет і присудок*), назви підрядних речень (*наслідкові, причинові, часові, умовні, порівняльні*) та ін. Однак численну групу утворюють ті терміни і терміносполуки, які відрізняються від традиційних, прийнятих у сучасному мовознавстві. Наведемо найхарактерніші з них та проілюструємо їх уживання реченнями-прикладми з праці «Граматики української (руської) мови», зберігаючи особливості тодішнього правопису.

Чимало відмінних від сучасних термінів зустрічаємо в галузі фонетики. Зокрема, органи мовлення у «Граматиці» називаються *приладами мовлення*: *Звуки мовні витворюють ся через різне уставлюванне і порушуванне **приладів мовних*** [6, с. 1]. Для позначення голосних і приголосних звуків автори аналізованої праці використовують терміни *голосівки* і *шелестівки*: *Коли видаємо лише голос більше або менше отвореним ротом, то повстають **голосівки*** [6, с. 3]; *Коли, примкнувши або звузивши рот, витворимо в нім шелест, то повстають **шелестівки*** [6, с. 3]. Дзвінки і глухі приголосні іменуються відповідно *голосовими* й *безголосими*: *Із проривних шелестівок три витворюють*

ся без голосу, при других трох видаємо разом і голос: **безголосі**: п, т, к; **голосові**: б, д, з [6, с. 5]. Сучасне **дифтонг** передається власне українським терміном **двозвук**: *З одною голосівкою може тісно сполучити ся друга голосівка ... такі тісні сполучення двох голосівок називаємо **двозвуками*** [6, с. 4-5]. **Дрижачий** звук називається **дрожачим** або **тремким**: Р є звук **дрожачий** або **тремкий** [6, с. 6]. Терміни **м'якість**, **пом'якшення** звучать як **мягченне**: **Мягченне** се таже уподібнення і то таке, що тверді шелестівки роблять ся подібними до й [6, с. 13].

У «Граматиці» зустрічаємо окремі терміни на позначення початку й кінця слова – **назвук** і **визвук**: *...зміни в **назвук** пояснюють ся тим, що слова в реченню тісно вяжуть ся із собою* [6, с. 18]; *На кінці слів (у **визвук**) в прадавній мові могли стояти лише голосівки* [6, с. 17]. Названі терміни послужили базою для творення суфіксальних похідних **визвуковий** (той, що стоїть у кінці слова) та **назвуківий** (той, що розташований на початку слова): *Визвукові безнаголосні голосівки замінили в деяких разях і лишили по собі... лише мягченне як слід* [6, с. 19]; **Назвукове** і, у, й відпадає цілком у деяких словах [6, с. 18].

Термін **роззів** використовується для позначення не характерного для української мови збігу двох або кількох голосних чи приголосних звуків: *Для вигоди часто оминаємо стрічу двох голосівок або кількох шелестівок (**роззів**). Але **роззів** лишається в словах як неозначений, чорноокий, пообідати* [6, с. 20].

Усталена сьогодні терміносполука **чергування звуків** передається у «Граматиці» терміном **перезвук**: *Через те, що переміна відбувається при творенню слів, називаємо її **перезвук** словотворний* [6, с. 24].

Зустрічаємо в аналізованій праці відмінні від усталених терміни і в галузі морфеміки та словотвору. Так, сучасним термінам **префікс** та **суфікс** відповідають поширені і в граматиках інших авторів початку ХХ ст. (напр., В.Сімовича, О.Синявського) **приставка** та **наросток**: *В українській мові маємо багато розмаїтих **наростків*** [6, с. 34]; *Найбільше **приставок** служить особливо до творення дієслів із дієслів* [6, с.43]. Засвідчено кілька похідних слів від названих термінів. Зокрема, префіксальний і суфіксальний способи словотворення іменуються авторами аналізованої праці як **наросткованне** й

приставкованнє: **Наросткованнє** служить, як бачимо, не тільки до того, щоби творити дієслова взагалі, але також, щоби для одного і того самого дієсловного поняття утворити відповідні собі різні види дієслова [6, с. 49]; Ще иньшим способом творення нових дієслів у живій мові є **приставкованнє** [6, с. 49]. Слова, утворені за допомогою префіксів, у «Граматичі» називаються спроставкованими: ...коли поєдинче дієслово є вже само собою доконане, творимо до **спроставкованих** дієслів доконаних... відповідні нові дієслова недоконані [6, с. 50]. Слова, у морфемному складі яких відсутній префікс, – безприставкові: Знов иньші **безприставкові** дієслова відріжнялиби ся, здаєть ся, від відповідних протягових лише наголосом [6, с. 47]. Основа слова – це пень: **Пень** є та частина слова, що є основою всяких его форм [6, с. 29].

Сучасним терміносполукам власне українські слова та слова иньшомовного походження відповідають терміни слова *питомі* і *чужі*: Найбільша часть слів української мови є від непамятних часів її власністю ... (**слова питомі**) [6, с. 30]; **Чужі слова** переймають ся при різних нагодах [6, с. 30].

Терміни на позначення чоловічого та жіночого родів мають форми *мужеський* і *женський*: В роді **мужеськім** або **женськім** кладемо прикметники і прикметникові заіменники та числівники лише тоді, коли справді оден із тих родів маємо на умі [6, с. 129].

Для називання відмінків автори «Граматики» вживають порядкові числівники: **Перший** відмінок дає відповідь на питаннє “хто?” або “що?”; **Другий** на питаннє “чий?” або “кого? чого?”; **Третий** на питаннє “кому? чому?”; **Четвертий** на питаннє “кого? що?”; **Пятий**, коли кого кличемо або звиваємо; **Шестий** на питаннє “ким? чим?”; **Семий**, лише по приіменниках, на питаннє “в кім? в чім? на кім? при чім?” і т.д. [6, с. 61].

Неозначену форму дієслова автори називають *дієіменником*: Таксамо і дієслова, що виражають якийсь настрій, доповняють ся **дієіменником** [6, с. 149]. Замість сучасних термінів на позначення давноминулого, минулого, теперішнього й майбутнього часів використовуються переважно іменники *давноминувшість*, *минувшість*, *теперішність*, *будучність*: ...розріжнюємо три часи: 1. **теперішність** 2. **будучність** 3. **минувшість** [6, с. 94]. Хоча нерідко

зустрічаємо в цій же праці прикметниково-іменникові терміносполуки. Наприклад: *В реченнях, що висказують річ провірену досьвідом, ставить ся **будучий час*** [6, с. 147]. Уже традиційні терміни для називання способів дієслів передаються як *прямий* (тепер – дійсний), *приказовий* (тепер – наказовий), *можливий* (тепер – умовний): *Маємо три способи висказу: 1. **прямий** 2. **приказовий** 3. **можливий*** [6, с. 95].

Сполучники сурядності й підрядності іменуються відповідно злучниками *співпорядковими* і *підпорядковими*: *Злучники **співпорядкові** сполучують речення рівнорядні і однородні частини речень* [6, с. 161]; *Злучники **підпорядкові** вказують на те, у якій звязи з реченням головним стоять цілковиті, еліптичні або й скорочені речення побічні, що починають ся тими злучниками* [6, с. 162].

Вигуки автори «Граматики» називають окликами: *оклики... ними властиво не висказуємо мислий, а тільки коротко виявляємо чуття* [6, с. 26].

Заперечні частки *не* та *ні* представлені терміном *перечка*: *Друга **перечка** «ні» уживається тоді, коли заперечена річ не висказана* [6, с. 153].

Розділ мовознавства, що вивчає словосполучення та речення, їх будову й типи, автори називають *складнею* (складня).

Речення за метою висловлювання думки автори «Граматики» поділяють на чотири типи – *твердження, питання, приказ, бажання*: *Найчастійше висказуємо комусь щось таке, що уважаємо за правду. Таке речення називається **твердження*** [6, с.109]; *Часто хочемо, аби особа, що до неї говоримо, нам щось сказала; тоді питаємо ся так, аби ся особа пізнала, що саме від неї ми хочемо довідати ся. Таке речення називається ся **питання*** [6, с. 109]; *Деколи хочемо, аби особа, що до неї говоримо, щось таке зробила, що ще не діється, але залежить від волі сеї особи. Таке речення називається ся **приказ*** [6, с. 110]; *Наконець можна чогось бажати, не вимагаючи zarazом від особи, що до неї говоримо, аби вона се зробила. Таке речення називається ся **бажання*** [6, с. 110]. Трапляються випадки вживання синонімічної терміносполуки: *Питайна частиця чи стоїть у незалежних і залежних **реченнях** (гадках) **питайних**: при незалежних поєдинчих **гадках** **питайних** надає вона питанню більше натиску або виразності* [6, с. 151]

Другорядні члени речення в аналізованій «Граматичі» називаються *побічними*: Прочі часті речення називаємо **побічними** [6, с. 110]. До них належать *предмет* (сучасне – додаток), *придаток прислівниковий* (сучасне – обставина) і *придаток прикметниковий* (сучасне – означення): ...*ще буває часто друга особа або річ, на котру звернене або до котрої відноситься дія, виражене у присудку – предмет; надто ще може бути поданий час, місце, ступінь, причина, спосіб або інша яка обстановка дія вираженого у присудку – придаток прислівниковий*; *вкінці бувають у реченні і такі часті, що прикладають названій у реченні особі або речі якусь прикмету або якесь близьке означення – придаток прикметниковий* [6, с. 110].

Складні речення поділяють на речення сполучені рівнорядно, або рівнорядні, і речення сполучені підрядно: **Речення рівнорядні**, *сполучені в одну цілість, можуть бути реченнями головними* [6, с. 119]; **В реченнях сполучених підрядно** *одно із сполучених речень є членом другого речення* [6, с. 122].

Відрізняються від узвичаєних і терміни на позначення розділових знаків. Сучасному *крапка* відповідає *кропка*, знак питання – *питайник*, знак оклику – *окличник*, кома – *запинка*, крапка з комою – *середник*, двокрапка – *двокропка*, тире – *павза*, лапки – *знаки наведення*, дужки – *скобки* або *дужки*: *На кінці цілого речення... кладеться кропка (.), коли речення виражає твердження, а питайник (?), коли воно є реченням питайним; окличник (!) призначений особливо для окликів, може також стояти по реченнях, що виражають бажання, приказ або здивування* [6, с. 177]; *Всяке речення відділюється від свого підрядного речення запинкою* [6, с. 177]; *Поміж рівнорядними частями речення сполученого кладеться ... середник, коли хочемо виразити більшу самостійність гадок* [6, с. 177]; *Напрасні перерви речення означаємо павзою (–)* [6, с. 178]; *Поміж рівнорядними частями речення сполученого кладеться ... двокропка ... коли дословно наводимо слова іншої особи* [6, с. 178]; *Щоби навести чужу гадку або чужий висказ, уживаємо знаків наведення “ “* [6, с. 178]; *Скобки або дужки служать для вилучення димохідних додатків* [6, с. 178].

Сучасне *deficit* репрезентоване у роботі як *розділка*: *Пишемо разом, але відділюємо розділкою (-) більше або менше звичайні слова зложені, як кінець-кінцем, яко-тако...* [6, с. 176].

Як засвідчує здійснений аналіз, більшість лінгвістичних термінів та терміносполук у «Граматиці» С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера представлена власне українськими словами, які мають прозору внутрішню форму. Досить рідко у названій праці зустрічаються терміни іншомовного походження. Характерним для «Граматики» є використання в ній дублетних форм термінів та терміносполук: інтернаціоналізм – національний відповідник (*конюгація – часування, аналогія – подібність*) або ж паралельне вживання двох власне українських форм (*звук дрожащий і тремкий, початок слова і назвук, кінець слова і визвук, дієслівний стан підметний і діяльний, стан предметний і страдальний, речення і гадка, скобки і дужки*). Така дублетність є закономірною для термінотворення періоду формування.

Розбудова термінологічних систем будь-якої мови – складна і важлива справа. Термінологія не постає відразу, а, звичайно, витворюється самим життям упродовж віків. Водночас творення національної термінології відбувається не відокремлено, а в одному руслі з розвитком народної освіти, що враховує скарби національної традиції й контакти з іншими народами. І свідченням цього є «Грамматика української (руської) мови» С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуйванюк Н. Термінотворення Василя Сімовича (на матеріалі видань «Граматики української мови» 1918 та 1921 рр.) / Н. Гуйванюк, Ю. Руснак // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 321-322. Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 125-131.
2. Качкан В. Фанатик думки і щоденної праці (Степан Смаль-Стоцький) / В. А. Качкан // Хай святиться ім'я твоє. Кн. 2. – Коломия, 1996. – С. 54-67.
3. Панько Т. І. Українське термінознавство : Підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
4. Сімович В. Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник професора Стоцького і Гартнера «Руська грамматика» / В. Сімович // Праці в двох томах. Т. 1. Мовознавство. – Чернівці, 2005. – С. 31-53.
5. Сімович В. Наукова діяльність академіка Смаль-Стоцького / В. Сімович // Праці в двох томах. Т.1. Мовознавство. – Чернівці, 2005. – С.407-417.
6. Смаль-Стоцький С. Грамматика української (руської) мови. Четверте видання / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів, 1928. – 209 с.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз лінгвістичних термінів, використаних у праці С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера «Граматики української (руської) мови», встановлено співвідношення власне українських та іншомовних термінів і терміносполук, виділено спільні й відмінні риси між сучасною системою лінгвістичних термінів та сукупністю мовознавчих термінів, що використовуються авторами «Граматики».

Ключові слова: *термін, лінгвістична термінологія, «Граматики української (руської) мови» С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера.*

The article deals with terms used in the book by S.Smal-Stockij and T.Gartner “Grammar of Ukrainian”, establishes correlation of genuinely words Ukrainian and borrowings emphasizes common and different features between present system of linguistic terms and the system of terms which were used by authors of “Grammar of Ukrainian”.

Key words: *term, linguistic terminology, “Grammar of Ukrainian” by S.Smal-Stockij and T.Gartner.*

Пена Л.І. Лінгвістичні терміни у «Граматиці української (руської) мови» С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Філологія. Випуск 11. – Вінниця, 2009. – С. 40-44.